УДК 93/94

Ә.Т. Сибгатуллина

КАЗАКЪ-ТАТАР ГАЛИМӘСЕ
(Клара Шәйсолтан кызы Хафизовага 85 яшь)

Статья посвящена 85-летнему юбилею известного китаеведа, доктора исторических наук, профессора, академика Казахской национальной академии естесственных наук К.Ш. Хафизовой. Мать Клары Шайсултановны – татарка Гарифа Нигматуллина – уроженка Сарыкташского района Оренбургской области, её семья была сослана в казахские степи на строительство железной дороги между Карагандой и Акмоллой. В статье приводятся сведения о жизни и научной деятельности К.Ш. Хафизовой, внёсшей огромный вклад в развитие востоковедческой науки в Казахстане.

Ключевые слова: Казахстан, востоковедение, китаеведение, татарско-казахские связи.

The article is dedicated to the 85th anniversary of the famous sinologist, Doctor of Historical Sciences, professor, academician of the Kazakh National Academy of Natural Sciences K.Sh. Khafizova. Clara Shaysultanovna's mother is a Tatar, Garifa Nigmatullina, a native of the Saryktash district of the Orenburg region, her family was exiled to the Kazakh steppes to build a railway between Karaganda and Akmolla. The article provides information about the life and scientific activities of K.Sh. Khafizova, who made a huge contribution to the development of oriental science in Kazakhstan.

Keywords: Kazakhstan, Oriental studies, Sinology, Tatar-Kazakh connections.

Алма-Атада яшәүче күренекле галимә Клара Шәйсолтан кызы Хафизова белән мин узган ел гына таныштым. 2023 елның көзендә электрон почтама бер хат килеп төште, хат авторы интернет челтәреннән минем бер фәнни мәкаләмне укуы, анда телгә алынган вакыйгаларны үз күзе белән күрүе турында язган иде. Ул мәкаләдә мин 1958 елда Азия һәм Африка илләре язучыларының Ташкентта узган I конференциясе һәм әлеге форумда Төркияне бердәнбер язучы Назыйм Хикмәт тәмсил итүе хакында чыганаклар китергән идем. Клара ханым ул вакытта Ташкент университетында студент булуы, конференция эшләрендә актив катнашып йөреп, дөньякүләм танылган язучыларның чыгышларын «галерка»да тыңлавы турында хатирәләре белән бүлешкән иде. Хат азагында 1975 елда Алма-Атада узган V Азия-Африка илләре язучылар конференциясе хакында да материал сораган һәм үзләрендә шул уңайдан узачак җыелышта катнашырга чакырган иде. Исеме дә, фамилиясе дә бик татарча булып тоелган бу шәхес турында мәгълүмат эзләп, мин дә интернетка мөрәҗәгать иттем. Клара ханым Хафизова – тарих фәннәре докторы, профессор, табигать фәннәре буенча Казакъ милли академиясе академигы икән. Казакъстан-Кытай тарихи мөнәсәбәтләре

буенча олпат галимнәрнең берсе буларак, кыйммәтле фәнни хезмәтләре белән танылган шәхес. Шактый өлкән яшьтә булуына карамастан, һаман актив рәвештә фән белән шөгыльләнә, Казакъстанда русча чыга торган «Мысль» журналында даими язмалар бастырып тора икән. Язышуларыбыз дәвам итә торды, мин ул теләгән тема буенча бер мәкалә әзерләп җибәрдем һәм ул тиз арада басылып та чыкты. Гыйльми хезмәттәшлек белән беррәттән, шәхси дуслыгыбыз да арта төшкәч, мин аңа «Клара апа» дип, ул миңа исә гаять тә җылы итеп «иркәм» дип эндәшә башлады, «җан тартмаса, кан тарта» дигән әйтем никадәр дөрес, җаныма якын бу апаның әнкәсе татар икәнен дә белгәч, аңа булган игътибарым һәм хөрмәтем икеләтә арта төште бугай.

Әнисе Гарифә Гибадрахман кызы Нигъмәтуллина Оренбург өлкәсе Сарыкташ районы Кылчым авылында укымышлы гаиләдә дөньяга килә. Бик яшьли әнисез калган Гарифә үги ана тәрбиясендә үсә, 10–11 яшенә җиткәндә, аларның гаиләсе репрессиягә дучар була, барлык мал-туары, өйләре совет власте тарафыннан тартып алына, башка баерак, кулак дип игълан ителгән гаиләләр белән берлектә, теплушка вагоннарына төяп, Караганда якларына сөргенгә җибәрелә. Юлда күргән авырлыклар, яңа туган энекәшенең үлеме Гарифәгә бик авыр тәэсир итә. Әтисе Гибадрахман белән үги әнисе Сәмига Караганда-Акмолла тимер юлы төзелешенә эшкә җибәрелә, Гарифә рус мәктәбендә күпсанлы репрессияләнгән милләт вәкилләренең балалары белән бергә укый, аннан соң педагогия училищесына керә. 1938 елда казакъ егете Шәйсолтан Капезовка (соңыннан фамилиясен «дөрес»итеп, Хафизов дип теркәтә) кияүгә чыга. Укытучылар институтының тарих-география факультетын бетергән Шәйсолтан әфәндене Акыр-Түбә мәктәбенә укытучы итеп билгеләгәннәр. 1939 елда балалары Клара, бер елдан соң икенче кызлары Диләрә туа. Шәйсолтан Бөек Ватан сугышыннан яраланып кайткач, башта Җамбул өлкәсенең Свердлов районында Дехкан колхозында яшиләр, соңрак Михайловка авылына күчәләр, ире мәктәп директоры, Гарифә исә укытучы булып эшли. Алтмыш елдан артык авылда балалар укыткан ханым Казакъстан ССРның халык мәгарифе отличнигы исеменә лаек була.

Бөек Ватан сугышы чорында МТСта эшләгән Гибадрахман абзый, сөрген срогы беткәч тә, туган якларына кайтырга ашыкмый. 1960 елларда Гарифә апа Урта Азиядә торып калган туган-тумачасын эзләп таба, берничә тапкыр Оренбург өлкәсенә кайтып, архивлардан гаиләсенең репрессияләнүе белән бәйле документларны эзли, гомеренең азагына кадәр әтисенең аклануы өчен көрәшеп йөри.

1946 елдан башлангыч казакъ мәктәбендә укый башлаган Клара, депортациягә эләгеп, ул якларга китерелгән төрле милләт балалары белән русча аралашып үсә, алар белән берлектә колхоз эшләрендә ярдәм итә, җәйге елларда бабасы Гибадрахман янына Акыр-Түбәгә

кайтып йөри. Ул җиденче класста укыганда, гаиләләре белән район үзәгенә күченәләр һәм ул анда рус мәктәбендә укый. Кулына нинди китап яки журнал эләксә, барысы белән танышып барган Кларaның кытай телен һәм мәдәниятен өйрәнү хыялы да нәкъ менә шул балачакта укыган китаплардан башлана, күрәсең. Университетка ташламалы керү өчен ике ел эш стажы кирәк булган чорлар була ул заманнар. Клара да, урта мәктәпне бетергәч, 1956–1957 елларда урта мәктәптә ике ел пионервожатый булып эшли һәм 1958 елда Ташкенттагы Урта Азия дәүләт университетының Көнчыгыш телләр факультетына керә. Ул укыган кытай бүлегендә зур белгечләр һәм Кытайда озак еллар торып кайткан рус эмигрантлары эшли, Клара алар белән тыгыз элемтәдә яши, студентларның иҗтимагый тормышында, мамык җыю кебек дәүләткә ярдәм итү эшләрендә актив катнаша. 4 курста укыганда СССР Мәгариф министрлыгы линиясеннән Пекин университетына стажировкага бара һәм кытай халкының тормышы, культурасы белән якыннан таныша, диплом эше буенча материал җыя. 1964 елда университетны тәмамлаганнан соң, кытай теле укытучысы буларак, Сәмәркандка эшкә җибәрелә, бу чорда үзбәк һәм таҗик телләрен дә үзләштерә. Алма-Атага кайтканнан соң, башта бер фәнни институтка тәрҗемәче булып урнаша һәм техник текстларны тәрҗемә итү белән шөгыльләнә. Кияүгә чыгып, шәхси тормышын җайга салган вакытта Мәскәүдә Көнчыгышны өйрәнү институтының Кытай бүлегенә аспирантурага керү мөмкинлеге туа, укып бетергәч республикага кайту шарты белән, Мәскәүдәге чыгымнарын Казакъстан түлисе була. Беренче баласына авырлы булуга карамастан, Клара ханым, Мәскәүгә барып, керү имтиханнарын тапшыра һәм үзе теләгән фән юнәлешендә уку-эшләү мөмкинлеге таба. Бала туып, үсә төшкәч, ире дә Мәскәүдә аспирантурага кергәч, яшь гаиләнең тормышы бераз җайлана төшә. Бу СССР белән Кытай арасындагы чик буенда кораллы конфликтлар көчәйгән 1969 ел була. Һәм сәясәт, һәм мәдәният җәһәтеннән әһәмиятле булган «XVIII гасырның икенче яртысында Цин империясе белән казакъ ханлыкларының үзара мөнәсәбәтләре» дигән темага кандидатлык диссертациясен яза башлый. Моңа кадәр фәнни әйләнешкә кермәгән яки аз билгеле кытайча кулъязмаларга һәм иске китапларга, сәяси архив документларына таянып язылган бу хезмәтнең фәнни-практик әһәмияте шундадыр ки: моңа кадәр гел Россия һәм Кытай кебек ике зур держава арасындагы икътисади, сәяси-дипломатик мөнәсәбәтләргә басым ясалса, Клара ханым бу төр бәйләнешләрне турыдан-туры казакъ тарихы җирлегендә тикшерә һәм кызыклы ачышлар ясый.

1974 елда Мәскәүдә диссертациясен уңышлы яклап, туган якларына кайткач, Клара ханым Казакъстан ССР Фәннәр академиясенең Ч. Вәлиханов исемендәге Тарих, археология һәм этнография институтында, 1986 елдан уйгурларны өйрәнү институтында фәнни хезмәт-

кәр булып эшли, 1991 елда Казакъ дәүләт университетына кытай филологиясе кафедрасын җитәкли. Биш томлык «Казакъстан ССР тарихы»н язу, 220 томлык кытай чыганаклары тупланмасын эшкәртү һәм тәрҗемә итү эшендә катнаша, кытай телен укыту, яңа буын шәкертләр тәрбияләү өлкәсендә үзеннән өлеш кертә. Бу чорда аның фәнни эшчәнлеге тагын да киңәя: Кытайда яшәгән казакълар һәм уйгурлар турында күп материал туплый, казакъ халкының борынгы тарихын кытай чыганаклары буенча тикшерә, казакъ ханнарының чит өлкәләр белән бәйләнешләрен, Казакъстан-Синьцзян мөнәсәбәтләре тарихын архив чыганакларына, аеруча борынгы кытай телендәге язмаларга таянып өйрәнә. Шул рәвешле, казакъ халкы тарихын гына түгел, Казакъстанның ут күршесе Кытайны өйрәнү фәненең масштабын киңәйтү һәм тирәнәйтү эшенә үзеннән мөһим өлеш кертә. Мәгърифәтче галим һәм сәяхәтче Чокан Вәлихановның мирасын туплау эшенә катнашып, Кытай белән бәйле әсәрләренә комментарийлар яза. Казакъстан Республикасы Президенты каршындагы Стратегик тикшеренүләр институтында эшләгән дәвердә «Үзәк Азиядә Кытай дипломатиясе» исемле монографиясе нигезендә, 1995 елда Мәскәүдә докторлык диссертациясен яклый. Алга таба Казакъстанның тышкы һәм эчке сәясәтендәге стратегик проблемаларны өйрәнеп, республиканың киләчәге белән бәйле аналитик прогнозлар хәзерләү кебек дәүләт идарәсе өчен кирәкле документлар төзи. 1998–2011 еллар арасында «Кайнар» университетында халыкара мөнәсәбәтләр факультетында укыта. Казакъстанның бүгенге президенты Касыйм-Җомарт Токаевның тарих фәннәре буенча язган кандидатлык диссертациясенең рәсми оппоненты була.

К.Ш. Хафизова Казакъстанның төрле фәнни оешмаларында эшләгән дәвердә Кытай, Тайвань, АКШ, Үзбәкстан, Япония, Швеция университетларына барып, лекцияләр укый, семинарлар уздыра, Англия, Әфганстан, Иран, Кытай кебек илләрдә оештырылган фәнни конференцияләрдә катнаша. Аеруча Цин империясе тарихын өйрәнү максатында, Кытайның Халык университетында һәм Синьцзян университетында академик тикшеренүләр оештыра.

Соңгы елларда басылган хезмәтләренә килгәндә, «Степные властители и их дипломатия в 18–19 веках» исемле китабын күрсәтергә кирәк, анда XVIII–XIX гасырларда казакъ далаларындагы сәяси халәт, өч буын казакъ ханнарының тормышы катлаулы халыкара мөнәсәбәтләр фонында анализлана. Моннан кала, 2007 елда Клара Шәйсолтан кызының «Мәдәниятләр диалогында Казакъстан һәм Кытай», «Цин империясенең казакъ стратегиясе» исемле монографияләре басылып чыга. 2015 елда «Ефәк юлында мәдәниятләр диалогы» исемле китабы нәшер ителә.

Белгәнебезчә, Кытай үзенең архивларын чит ил белгечләренә бик теләп ачмый, К.Ш. Хафизова – БДБ галимнәре арасында беренчеләрдән булып, кытай императорлары яшәгән «Гугун» сарае кебек

«ябык» архивларга хәтле кереп, тикшеренүләр оештыра алган шәхес. Казакъстанда Клара Шәйсолтан кызын яраталар, хөрмәт итәләр, быел да олуг юбилее уңаеннан аның белән бәйле чаралар оештырыла. 2021 елда К.Ш. Хафизова үзенең бай шәхси китап коллекциясен Казакъстан Республикасы Милли китапханәсенә бүләк иткән иде. Быел исә Казакъстан Үзәк архивында аның шәхси фондын тәкъдим итү тантанасы булачак. Әнисе ягыннан татар кызы булган Клара ханымны без дә чын күңелдән матур юбилее белән котлыйбыз, ару-талуны белмичә фән өлкәсендә башкарган эшләренә сокланабыз, киләчәктә дә күңел күтәренкелеге, ныклы сәламәтлек телибез.

Сибгатуллина Әлфинә Таһир кызы,
филология фәннәре докторы, профессор,
Россия Фәннәр академиясе Көнчыгышны өйрәнү институтының
әйдәп баручы фәнни хезмәткәре